

**ПЕДАГОГІЧНА ТА ГРОМАДСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКА
ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВЦІВ СЛОБОЖАНЩИНИ – ФУНДАТОРІВ
МЕДИЧНОЇ ТА ФАРМАЦЕВТИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ –
ЯК КАТЕГОРІЙНО-ПОНЯТІЙНА ПРОБЛЕМА**

© Лутаєва Т. В., 2015

<http://orcid.org/0000-0002-5825-560X>

<http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.34195>

У статті проаналізовано категорійно-понятійне поле дослідження проблеми педагогічної та громадсько-просвітницької діяльності науковців Слобожанщини – фундаторів медичної та фармацевтичної освіти в Україні (XIX – початок XX ст.). Автором визначено основні підходи та конкретизовано характеристики домінуючих категорій та груп понять, які на різному рівні можуть бути корисними для дослідження окресленої проблеми.

Ключові слова: Слобожанщина, педагогічна діяльність, просвітництво, просвітницька діяльність, громадсько-просвітницька діяльність, науковець Слобожанщини, наукове товариство, медико-фармацевтична освіта.

Лутаева Т. В. Педагогическая и общественно-просветительская деятельность ученых Слобожанщины – основателей медицинского и фармацевтического образования в Украине – как категорийно-понятийная проблема.

В статье проанализировано категорийно-терминологическое поле исследования проблемы педагогической и общественно-просветительской деятельности ученых Слобожанщины – основателей медицинского и фармацевтического образования в Украине (XIX – начало XX вв.). Автором определены основные подходы и конкретизированы характеристики доминирующих категорий и групп понятий, которые на разном уровне могут быть полезными для исследования обозначенной проблемы.

Ключевые слова: Слобожанщина, педагогическая деятельность, просвещение, просветительская деятельность, общественно-просветительская деятельность, ученый Слобожанщины, научное общество, медико-фармацевтическое образование.

Lutaieva T. Pedagogical and socio-enlightenment activities of Slobozhanshchina scientists – the founders of the medical and pharmaceutical education in Ukraine – as the conceptual-categorical problem.

In the article it was analyzed the conceptual-categorical field-study of the problem of pedagogical and socio-enlightenment activities of Slobozhanshchina scientists – the founders of the medical and pharmaceutical education in Ukraine

(19th – early 20th centuries). The author defines the main approaches and specified characteristics of the dominant groups of categories and concepts that at different levels may be useful for the investigation of the designated problem.

On the base of studying the historical and pedagogical literature it was defined the pedagogical activity of Slobozhanshchina scientists during the studied period as a system of activities: organizational, enlightening, research and methodical. The essence of the concept «socio-enlightenment activity of Slobozhanshchina scientists» can be defined as the process of promotion and dissemination of culture; kind of activity (in particular, professional), implemented by individuals or groups of scientists and was aimed at spreading knowledge among different segments of society, the formation of the intellectual and cultural potential of Slobozhanshchina population.

Key words: Slobozhanshchina, pedagogical activity, enlightenment activity, socio-enlightenment activity, Enlightenment, scientist of Slobozhanshchina, scientific society, medical and pharmaceutical education.

Постановка проблеми. У період сьогодення важливою функцією вищих навчальних закладів є поширення знань серед населення, підвищення освітнього і культурного рівня громадян. У зв'язку з цим сучасні науково-педагогічні працівники, аналізуючи та визначаючи свою місію, покликані окреслювати стратегії власної освітньої діяльності, наслідуючи ціннісні орієнтації та ідеали науковців-гуманістів Слобожанщини. Усе це має супроводжуватися формуванням відповідного стану свідомості, педагогічної та громадянської культури освітян, орієнтації у категоріях та поняттях, що актуалізує тему дослідження.

Аналіз актуальних досліджень. Слід відзначити, що висвітлення еволюції педагогічної та громадсько-просвітницької діяльності представників вищої професійної школи, у контексті науково-педагогічного категорійно-понятійного поля стало предметом дослідження низки науковців та здійснювалося у період сучасності за такими аспектами:

- окреслення підходів до визначення сутності просвітництва (С. Гончаренко, П. Підкасистий, Н. Фрадкіна та ін.);

- характеристика сутності педагогічної та просвітницької діяльності науковців Слобожанщини імперської доби (А. Троцько, С. Золотухіна, Л. Зеленська, О. Коваленко, Л. Коваленко, Л. Яновський, О. Микитюк, В. Павленко, І. Тимочко та ін.);

• висвітлення психолого-педагогічних та соціально-педагогічних категорій, що є спорідненими з поняттям «громадсько-просвітницька діяльність» (Т. Івеніна, О. Друганова, В. Павленко, С. Ткачов, Н. О. Ткачова та ін.).

Вагомими для нашого дослідження є роботи з історії вищих навчальних закладів медико-фармацевтичного спрямування, що дозволяють уточнити сутність вищої медичної та фармацевтичної освіти в історико-педагогічному контексті [5].

Для характеристики регіонального дискурсу Слобожанщини цікавими виявилися роботи С. Золотухіної й Л. Зеленської, В. Кравченка та ін.

Проведений аналіз численних матеріалів свідчить, що сьогодні відсутнє цілісне історико-педагогічне дослідження категорійно-термінологічного поля проблеми педагогічної та громадсько-просвітницької діяльності науковців Слобожанщини – фундаторів медичної та фармацевтичної освіти в Україні імперської доби.

Мета статті – теоретичний аналіз категорійно-термінологічного поля дослідження проблеми педагогічної та громадсько-просвітницької діяльності науковців Слобожанщини – фундаторів медичної та фармацевтичної освіти в Україні (XIX – початок XX ст.).

Методи дослідження детерміновані його міждисциплінарним характером. Серед них: конкретно-пошукові; історико-порівняльний; історико-ретроспективний, хронологічний; системний.

Виклад основного матеріалу. Академік О. В. Сухомлинська влучно зауважила, що нерозробленість сучасного термінологічного поля багатьох галузей педагогіки пояснюється передусім різними підходами авторів до тлумачення процесів, які визначаються певними категоріями, а також почасти суперечливістю складових тієї чи іншої дефініції [16].

Вважаємо доцільним наголосити, що категорійно-понятійний апарат нашого дослідження можна представити у двох контекстах:

1. У вузькому контексті до нього можна віднести домінуючі категорії «педагогічна діяльність», «громадсько-просвітницька діяльність», «медична та фармацевтична освіта», «науковці Слобожанщини».

2. У широкому контексті апарат дослідження буде представлений групами понять, які на різному рівні можуть бути корисними для досягнення

мети нашого дослідження. Тому у широкому розумінні категорійно-понятійний апарат знову ж таки розпадається на такі складові:

А. Група споріднених понять передусім представлена такими категоріями, як «просвітництво», «просвітницька діяльність», «громадський» тощо.

Б. Група загальносоціальних понять вміщує поняття «інтелігенція», «науковець», «наукове товариство» тощо.

В. Група філософських категорій дослідження передусім представлена такими: «ідеал», «прогрес науковий та соціальний», «універсалізм», «раціоналізм», «сцієнтизм», «гуманізм» тощо.

Г. Група психолого-педагогічних та соціально-педагогічних категорій містить серед найважливіших, такі: «освіта», «освітні цінності», «приватна ініціатива в освіті», «університет», «благодійна діяльність в освіті» тощо.

Зауважимо, що всі названі категорії не тотожні, різнорівневі, різносутнісні і відображають різні сторони проблеми, що досліджується.

У контексті викладених вище теоретичних перспектив доречно висвітлити регіональний дискурс дослідження. Становлення та розвиток вітчизняної вищої медичної та фармацевтичної освіти у період XIX – XX ст. має давні традиції й багато в чому пов'язані зі Слобожанщиною. Територія Слобожанщини охоплює сучасну Харківську, південну частину Сумської, північну частину Донецької та Луганської областей України, а також частину Курської, Белгородської та Воронежської областей Російської Федерації. На наш погляд, доречним є висновок вітчизняного історика В. Кравченка про те, що характер освоєння цих земель привів до формування специфічного складу та культури населення регіону. У першій половині XIX ст. Слобідська Україна поєднувала в собі ознаки як Малоросії, так і Росії [8, с. 162].

У досліджуваний період визнаним осередком культури на Слобожанщині був Харків. Центральним культурно-освітнім закладом міста був Імператорський Харківський університет (далі: Харківський університет), що був заснований 18 листопада 1804 р., а відкритий 17 січня (29 січня за новим стилем) 1805 р. Саме в якості університетського центру вже с середини XIX ст. Харків сприймався на Заході як столиця національної української культури. Так, член «Руської трійці» І. Вагилевич назвав Харків «средоточием просвіщення руського» [8, с. 166]. Однак в державних нормативно-правових документах досліджуваного періоду Харківський університет трактувався як «російський».

Важливо розглянути генезу поняття «медична та фармацевтична освіта». Це поняття є динамічним, оскільки його змістовне наповнення залежить від рівня розвитку медичних та природничих наук протягом досліджуваного періоду, структури російських університетів, соціальних та економічних потреб суспільства.

Сучасні науковці визначають фармацевтичну освіту як систему підготовки та вдосконалення провізорів, аптекарських помічників та науково-педагогічних фармацевтичних кадрів [7, с. 136-137]. Однак, у досліджуваній період фармацевтична освіта не була відокремлена від медичної, та багато в чому залежала від успіхів в галузі природничих наук (хімії, ботаніки, біології).

Важливим поняттям дослідження є словосполучення «науковці Слобожанщини». Для його уточнення необхідно мати на увазі, що з моменту заснування Харківського університету, до корпорації викладачів медичного та природничого спрямування належали як іноземні професори, так і прошарок російської та української інтелігенції. Деякі з них на все життя осідали в Харкові, інші служили в цьому університетському центрі певну частину життя. Іноді українське походження було лише деталлю біографії російського науковця, в деяких випадках науковці безперечно продовжували співпрацювати з представниками навчальних закладів на території Слобожанщини, незалежно від того, що жили в Росії або за кордоном. Часом неможливо провести межу між науковцями Слобожанщини та науково-педагогічними діячами інших регіонів Російської імперії.

Більшість науковців-медиків та природодослідників Слобожанщини, досліджуваного періоду пов'язували свою основну роботу з Харківським університетом. Сутність їх педагогічної діяльності обумовлювалася функціональними обов'язками університету, що були закріплені в університетських Статутах та інших нормативно-правових документах з організації вищої освіти в Російській імперії [10; 19].

За університетськими Статутами (1804, 1835, 1863, 1884 рр.) головною метою університету визнавалася підготовка осіб до державної служби, тобто, підготовка висококваліфікованих професійних кадрів. Крім того, за Статутом 1804 р. Харківський університет мав здійснювати адміністративні заходи по відношенню до всіх навчальних закладів, що входили до складу його округу. Харківський університет і його наукові та культурні інституції протягом

досліджуваного періоду стали форумом для творчих зустрічей інтелектуалів з різних регіонів навчального округу.

Виходячи з переліку питань, якими опікувалася рада університету (навчальні, наукові, організаційні) та права університету створювати на своїй базі наукові товариства, що були в тій чи іншій редакції закріплені в університетських статутах, можна окреслити основні напрями педагогічної діяльності представників викладацького складу університету.

Педагогічну діяльність науковців-медиків та природодослідників, що працювали в Імператорських університетах, зокрема Харківському, доречно визначити як систему низки діяльностей: найперша з них – діяльність викладача, який організовує навчання безпосередньо в аудиторії та організовує самостійну роботу студентів. Другий вид діяльності був пов'язаний з науково-дослідною роботою, імпульсом до якої, між іншим, були державні законодавчі постанови щодо наукової атестації викладачів в процесі посадових призначень і переміщень. Наступний вид діяльності, використовуючи сучасну термінологію, доречно назвати методичною: викладачі конструювали прийоми та методи навчання для середніх та вищих навчальних закладів, створювали навчально-методичні комплекси для навчальних закладів різного типу, обирали засоби навчання та визначали тематику навчальних дисциплін на основі рекомендованих навчальних посібників та підручників. Педагогічна діяльність викладачів була також пов'язана з поширенням інформації в навчальному окрузі, публікацією наукової, довідкової та науково-популярної літератури.

З другої половини XIX ст., коли Університетський статут 1863 р. надав право вирішувати питання навчального процесу факультетським радам, нормативні документи Харківського університету спрямовували педагогічну діяльність викладачів на організацію практичної та науково-дослідної роботи студентів [19]. Так, згідно «Правилам для студентів и посторонних слушателей лекцій в Харьковском университете» серед методів організації практичної та самостійної роботи студентів застосовувались: вивчення першоджерел; написання творів; проведення бесід зі студентами про наукові предмети; проведення наукових дослідів у лабораторіях та інших навчально-допоміжних установах [13].

На думку Н. Фрадкіної, з кінця XIX ст. вітчизняних інтелектуалів, яким були притаманні освіченість та креативність, етичне самовизначення доречно називати «інтелігенцією» [22, с. 14].

С. Золотухіна та Л. Зеленська, висвітлюючи професійно-педагогічну компетентність викладача вищого навчального закладу у ХІХ – на початку ХХ ст., застосовують поняття «ідеал». Дослідниці констатують, що наукова інтелігенція Слобожанщини досліджуваного періоду майже наблизилися до ідеалу педагога-просвітянина, що знайшло відображення в педагогічній теорії імперської доби [4, с. 54].

Ідеал, будучи результатом моральної свідомості має свою структуру. Розрізняють: ідеал науковий, об'єктом вивчення і осмислення якого є пізнання абсолютної істини; ідеал естетичний та ідеал моральний (етичний). Ідеал моральний має свою градацію: ідеал поведінки, вчинку, добра, свободи, щастя, справедливості, милосердя, праці тощо.

Узагалі, педагогічний ідеал відображує, передусім, соціальні потреби, однак реалізуватися може в індивідах і крізь них. Ідеал освітянина отримує відбиток у його науково-педагогічній спадщині. Науковий пошук показав, що вчений-гігієніст, І. Скворцов, який з 1885 р. протягом майже 20 років працював в Харківському університеті, в своїх публікаціях розмірковував про ідеал в житті та науці. Він називає ідеалом людини, зокрема й вченого, «намагання жити для майбутнього, а не для себе» [14, с. 22].

На думку закордонних та вітчизняних вчених, саме соціальна активність вітчизняної інтелігенції та пізнавальні запити народних мас другої половини ХІХ – початку ХХ ст. визначили моральний ідеал багатьох науковців – високий професіоналізм; прагнення до самовдосконалення; потребу слідувати високим етичним нормам; служіння своєму народові, громаді, а саме їх громадсько-просвітницьку діяльність [4, с. 22].

Визначення поняття «громадсько-просвітницька діяльність» можливе на основі аналізу дефініції «просвітництво»

Тлумачний словник російської мови С. Ожегова та Н. Шведової трактує просвітництво як знання та освіченність, а відповідно просвіщати, означає передати знання, розповсюдити знання і культуру [11].

З позиції культурологів, просвітництво – прогрес, ідейна течія перехідної епохи від феодалізму до капіталізму. Наголошується, що діячі епохи Просвітництва боролися за встановлення «царства розуму», заснованого на «природній рівності», за громадянську рівність. Культурологи зауважують, що Просвітництво в Україні – відгомін загальноєвропейського руху, що збігається

з ним у часі (XVII-XVIII ст.). Уточнюється, що в Україні Просвітництво не набуло потужного характеру [9].

В «Українському педагогічному словнику» С. Гончаренко характеризує поняття «просвітительство», як ідейний рух буржуазії в країнах, що вступили на шлях капіталістичного розвитку. Автор видання констатує, що просвітителі виступали за право народних мас на освіту й культуру; вірили в людину, її розум і високе покликання, а основний шлях до прогресу вбачали в поширенні освіти, культури, ідей добра і справедливості, приділяли велику увагу проблемам виховання [2].

У словнику-довіднику, виданого під редакцією П. Підкасистого, просвітництво визначається як різновид освітньої діяльності, що розрахований на велику, офіційно не зареєстровану і не оформлену аудиторію. У такому сенсі основне завдання просвітництва розглядається як широке поширення знань та інших досягнень культури [15, с. 308].

У глосарії сучасної освіти, виданому в Україні під редакцією В. Астахової, визначено три підходи до висвітлення поняття «просвітництво». Серед них: 1) поширення знань, освіти; 2) система загальноосвітніх навчальних закладів у країні 3) епоха в історії Західної Європи (XVIII ст.). Сенс просвітництва, на думку укладачів глосарію, полягає в осяянні духовним світлом, прозорінні, в намаганні досягти ідеалу [1, с. 372-373].

На підставі детального вивчення термінологічного поля дослідження, можливо узагальнити підходи до висвітлення поняття «просвітництво». Необхідно зауважити, що дослідники використовують у науковій та довідковій літературі як поняття «просвітництво» («просвещение» – рос. м.) так і «просвітительство» («просветительство – рос. м.), визначаючи їх приблизно однаково. По-перше, це культурно-історична епоха, по-друге – система закладів освіти, по-третє – ідейна течія.

У досліджуваний період на території України, що входила до складу Російської імперії, поняття «просвітництво» («просвещение» – рос. м.) зустрічається у назві Міністерства народної освіти («Министерство народного просвещения» – рос. м.), яке функціонувало протягом 1802-1817 рр., 1824-1917 рр., а у період 1817-1824 рр. входило у формі департаменту до складу Міністерства духовних справ та народної освіти.

Вважаємо, що саме в значенні «освіта», «поширення знань» цей термін набув поширення на початку ХІХ ст. Вивчення історико-педагогічних джерел дозволяє свідчити, що саме в цьому значенні поняття використовувалося на публічних урочистостях Харківського університету з приводу завершення й початку навчального року. Зміст низки урочистих промов був присвячений насамперед прославленню освіти («просвещению» – рос. м.), досягненням людського розуму. Поняття «просвітництво» застосовувалося також для характеристики народної освіти, а точніше системи навчальних, виховних і культурно-освітніх закладів та заходів, органів управління ними [22, с. 113; 1, с. 373].

У контексті історико-педагогічного дослідження просвітництво можливо розглядати як процес, що спрямований на удосконалення інтелектуальної природи людини, визначальним для якого є наявність низки ознак (ідей), це: прогрес науковий та соціальний; універсалізм (всебічність, всеохоплююче знання); раціоналізм та сцієнтизм; гуманістичне виховання та гуманістична освіта; науковий та соціальний оптимізм; ефективна соціальна взаємодія; наявність освітян як компетентної еліти.

У наукових розвідках зустрічаються слова, що є похідними від поняття: «просвітницький», «просвітительський». Звернувшись до словника Д. Ушакова читаємо: «просвітительський» («просветительский» – рос. м.) – той, що служить просвітництву, здійснює роботу щодо поширення знань, культури. Поняття «просвітницький» трактується як таке, що пов'язане з особистістю просвітника, просвітництвом [20]. Так, російська дослідниця Т. Івеніна, стосовно досліджуваного періоду, використовує словосполучення «просветительские устремления интеллигенции» (рос. м.), тобто «просвітницькі прагнення інтелігенції», поряд з висловлюваннями про «просветительские организации» (рос. м.), тобто «просвітительські організації» [6].

В історико-педагогічних дослідженнях сучасних вітчизняних дослідників містяться визначення поняття «просвітницька діяльність». В. Павленко зазначає, що «просвітницька діяльність» – це різновид людської діяльності (зокрема, й професійної), спрямований на поширення знань серед різних прошарків населення, в тому числі на благодійних засадах [12].

Поняття «громадський» у контексті просвітницької діяльності пояснюється філологами як «те, що стосується роботи, діяльності з

добровільного обслуговування політичних, культурних, професійних потреб колективу» [11]. Виходячи з того, що з 90-х років XIX ст. громадсько-просвітницька діяльність освітян набуває характеру широкого руху, виникає потреба у визначенні сутності поняття «громадський рух». За І. Тимочко, це добровільне формування людей, що виникає на основі їхнього свідомого волевиявлення відповідно до спільних інтересів, прав і свобод [17].

Вагомими для нашого дослідження стали категорії «освітні цінності» «благодійна діяльність в освіті», «приватна ініціатива», бо їх застосування пов'язане зі сферою громадсько-просвітницької активності інтелігенції досліджуваного періоду.

Н. О. Ткачова пропонує визначати «освітні цінності» як систему соціальних норм, концептуальних ідей, значень, смислів, ідеалів, що відображає провідні гуманістичні пріоритети суспільства та виступає головним орієнтиром для розвитку освітньої системи в цілому [18, с. 406]. Погоджуючись з наведеним визначенням, наголосимо: освітні цінності були в досліджуваній період рушійним мотивом поведінки науковців Слобожанщини, виступали підґрунтям ціннісних орієнтацій, ідей, ідеалів, які вони впроваджували в життя.

Українська дослідниця О. Друганова у своїх наукових роботах аналізує ціннісні орієнтації освітян, а саме приватну ініціативу та благодійність. Вона зазначає, що під приватною ініціативою в освіті слід розуміти організаційну, матеріальну діяльність окремих осіб та асоціацій різних типів і рівнів [3].

Поняття «благодійна діяльність в освіті» була практичним аспектом явища «благодійності» і може бути охарактеризоване як добровільна, безкорислива, соціально-значуща діяльність, спрямована на свідомі пожертвування на підтримку і розвиток освітньої сфери.

У контексті нашого дослідження, на підставі аналізу дефініції «наукове товариство» в педагогічних дослідженнях, можливо виокремити специфіку поняття «наукові товариства Слобожанщини» як громадські або державні просвітницько-педагогічні організації, які здійснювали наукову діяльність у галузі науки, освіти та культури, знаходились на території, співпрацювали з різними навчальними закладами, сприяли формуванню інтелектуально-культурного потенціалу населення Слобожанщини.

Висновки і перспективи подальших наукових розвідок. Теоретичний аналіз історичної та історико-педагогічної літератури дозволяє констатувати,

що на Слобожанщині, завдяки Харківському університету, було створено середовище, де відбувалися процеси наукових та освітніх взаємовпливів. Вважаємо припустимим зараховувати до кола науковців Слобожанщини тих учених, чия діяльність на ниві науки та вищої професійної освіти була протягом певного часу пов'язана з регіоном.

Більшість фундаторів вітчизняної медичної та фармацевтичної освіти досліджуваного періоду, які діяли на Слобожанщині, з другої половини XIX ст. наблизилася до ідеалу педагога-просвітянина та науковця і заслуговує бути зарахованою до кола демократичної інтелігенції.

На наш погляд, усвідомлення генези фармацевтичної освіти в контексті медичної у XIX – на початку XX ст., дає право вживати поняття «медико-фармацевтична освіта» у процесі висвітлення діяльності науковців-медиків та природодослідників Харківського університету імперської доби.

Вивчення історико-педагогічної літератури дозволяє визначити педагогічну діяльність науковців Слобожанщини досліджуваного періоду як систему низки діяльностей: організаційну (організація навчальної діяльності студентів), просвітницьку (поширення знань та культури в навчальному окрузі, публікація спеціальної літератури та ін.), науково-дослідну та методичну. Просвітницька діяльність науковців Слобожанщини була не обов'язковою і добровільною, якщо вона виходила за межі освітнього процесу.

Науковий пошук показав, що у назві та тлумаченні поняття «просвітництво» панує різнобій. Сучасні науковці ознаками просвітництва, як ідейної течії, визнають прогрес науковий та соціальний, універсалізм, раціоналізм та сцієнтизм, гуманізм та гуманістичне виховання.

Сутністю поняття «громадсько-просвітницька діяльність науковців Слобожанщини» у контексті нашого дослідження вважаємо процес пропаганди та поширення культури; різновид діяльності (зокрема, й професійної), що реалізовувався окремими особами чи групами учених відповідно до цілей і змісту діяльності державних установ і громадських утворень науковців, та був спрямований на поширення знань серед різних прошарків суспільства, формування інтелектуально-культурного потенціалу населення Слобожанщини, зокрема й на благодійних засадах.

Перспективу дослідження ми вбачаємо в подальшому вивченні та теоретичному аналізі нормативно-правової бази Російської імперії в галузі

освіти та педагогічної спадщини чільних представників вищої медико-фармацевтичної школи XIX-XX ст., а також у виробленні рекомендацій щодо практичного впровадження ідей та досвіду педагогічної та громадсько-просвітницької діяльності науковців-просвітян в сучасних умовах модернізації вищої професійної школи.

Література

1. Глоссарий современного образования / Народная украинская академия; под. общ. ред. Е. Ю. Усик [сост. : В. И. Астахова и др.]. – 2-е изд., перераб. и доп. – Х. : Изд-во НУА, 2014. – 532 с.
2. Гончаренко С., Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 374 с.
3. Друганова О. М., Розвиток приватної ініціативи в освіті України (кінець XVIII – початок XX століття) : автореф. дис... д-ра пед. наук : 13.00.01 / О. М. Друганова. – Х., 2009. – 42 с.
4. Золотухіна С. Т., Професійно-педагогічна компетентність викладача вищого навчального закладу (історико-педагогічний аспект) / С. Т. Золотухіна, Л. Д. Зеленська. – Х. : ХНПУ, 2007. – 185 с.
5. Історія Національного фармацевтичного університету : люди, події, факти / за заг. ред. В. П. Черниха. – Х. : Вид-во НФаУ : Золоті сторінки, 2005. – 624 с.
6. Ивенина Т. А., Система культурно-просветительных организаций и учреждений в дореволюционной России (1859-1917 гг.) / Т. А. Ивенина : автореф. дис... по спец. 07.00.02 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cheloveknauka.com/v/121581/>
7. Кайдалова Л. Г., Професійна підготовка майбутніх фахівців фармацевтичного профілю у вищих навчальних закладах : монографія / Л. Г. Кайдалова. – Х. : НФаУ, 2010, – С. 136-137].
8. Кравченко В., Харьков /Харків: столица Пограничья / В. Кравченко. – Вильнюс : ЕГУ, 2010. – 358 с.
9. Культурологія : енциклопедичний словник / М. П. Альчук, Ф. С. Бацевич, І. М. Бойко ; за ред. д-ра філос. наук, проф. В. Мельника. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2013. – 508 с.

10. Общий Устав императорских российских университетов 1884 года. – Х. : Б. и., 1911. – 59 с.;
11. Ожегов С. И., Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М. : Азбуковник, 1999. – 944 с. [, с. 440].
12. Павленко В. В., Освітньо-просвітницька діяльність іноземних педагогів на Волині (XIX – початок XX ст.): дис. на здобуття наук. ст. канд. пед. н. : 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / В. В. Павленко. – Житомир, 2010. – 299 с.
13. Правила для студентов и посторонних слушателей лекций в Харьковском университете // Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. – 1867. – Т. 3. – С. 904-925.
14. Скворцов И. П., Человеческие идеалы и действительность в жизни и науке / И. П. Скворцов // Вестник знания. – 1894. – № 2. – С. 3-22.
15. Словарь-справочник по педагогике / авт.-сост. В. А. Мижериков ; под общ. ред. П. И. Пидкасистого. – М. : ТЦ Сфера, 2004. – 448 с.
16. Сухомлинська О. В., Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. В. Сухомлинська. – К. : АПН, 2003. – 68с.
17. Тимочко І. Б., Просвітницько-громадська діяльність православних братств Волині (друга половина XIX - початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / І. Б. Тимочко ; Рівнен. держ. гуманіт. ун-т. – Рівне, 2011. – 20 с.
18. Ткачова Н. О. Історія розвитку цінностей в освіті / Н. О. Ткачова. – Харків : Видавничий центр ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. – 423 с.
19. Университетский Устав (18 июня 1863) [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://letopis.msu.ru/documents/2760>.
20. Толковый словарь русского языка Д. Н. Ушакова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ushakov-online.ru/>
21. Фрадкіна Н. В., Просвітницька діяльність інтелігенції на Слобожанщині в кінці XIX – на початку XX століття як феномен культури : автореферат дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.12 «Українознавство» / Н. В. Фрадкіна. – Х. : б.и., 2007. – 24 с.
22. Яновський Л., Харківський університет на початку свого існування (1805-1820) / Л. Яновський. – Х. : Майдан, 2004. – 508 с.